

ÇERKASSKİ PRENSLERİ VEYA ÇERKES MİRZALARI

Rusya Boyar Eliti İçinde Kabardeyler (1560-1700)

Paul Bushkovitch*
Çev. Ömer Aytek Kurlmel

Özet

Büyük Petro döneminden itibaren Rusya'nın yönetici elitleri arasında, Baltık Almanı, Polonyalı ya da diğer halklardan olmak üzere Rus kökenli olmayanlar vardı. Fakat Büyük Petro döneminden önce de kökleri başka milletlere dayanan aileler olmuştur. 16. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde bunlar arasında en önemli grup Çerkeslerdi. Korkunç İvan'ın ikinci karısının akrabası olan Kabardey bölgesinin Çerkes prensleri, Romanov hanedanının üyeleriyle evlenerek güç ve zenginliğin zirvesine ulaştılar. Rus kaynaklarında onların kökenlerine ilişkin yorum yapılmamasına rağmen, Rodoslovniye knigi'de muhafaza edilen soyağaçları, onların etnik kimliklerine olan duyarlılıklarının göstergesidir. Avrupalı diplomatlar da onların egzotik kökenlerini kaydetmişlerdir. Kabardey ve bugünkü Dağıstan bölgesinde yer alan bir Rus kalesi olan Terskii gorodok'un önemini kaybetmesiyle Çerkes prenslerin Moskova'ya gidişleri sona ermiş ve bu durum Çerkasski prens ailelerinin 18. yüzyılda asimile olmalarına yol açmıştır.

* Paul Bushkovitch, Department of History, Yale University, New Haven, USA. paul.bushkovitch@yale.edu

Bu makalenin orijinali İngilizce olarak *Cahiers du Monde russe* dergisinin 2004 yılı 45. cilt, 1-2. sayısında yayınlanmıştır (Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian boyar elite, 1560-1700", *Cahiers du Monde russe*, 45/1-2 (2004), EHESS, Paris. <http://monderusse.revues.org/2600>)

***Princes Cherkasskii or Circassian Murzas.
The Kabardians in the Russian boyar elite, 1560-1700***

Abstract

The Russian ruling elite included many non-Russians from the time of Peter the Great onwards — Baltic Germans, Poles, and other, but in earlier times it also included clans from other national groups. From the middle of the sixteenth century to the end of the seventeenth the most important were the Circassians. Originally relatives of the second wife of Ivan the Terrible, the Circassian princes of Kabarda married into the Romanov family and reached the pinnacle of power and wealth. Though Russian sources do not comment on their origins, their genealogy in the Rodoslovnye knigi preserves evidence of their continued awareness of their identity. European diplomats also noted their exotic origins. The decline in importance of Kabarda and the Russian fort at Terskii gorodok in present-day Dagestan led to the end of emigration to Moscow and the assimilation of the families as princes Cherkasskii in the eighteenth century.

Rusya üzerine çalışan tarihçilerin çalışmalarında, Rusya'nın Rus olmayan halklarıyla ilgili bilgiler, birkaç istisna hariç, genellikle Büyük Petro dönemiyle başlar. Bu istisnai kaynakların ortaya çıkışının temel sebebi de, tarihçi Andreas Kappeler'in Rus tarihçilerinin dikkatini 16. ve 17. yüzyıllarda Volga bölgesinde yaşayan halklara çekmek için yaptığı çağrılardır.¹ Ancak, sonraki dönemlerde etnisite konularını çalışan tarihçilerin çoğu gibi o da konuya merkez-çeper ilişkisi üzerinden yaklaşmıştır. Rusya üzerine çalışan tarihçiler, üzerinde araştırma yaptıkları halkları incelerken önce o halkın doğal yaşam alanını, etnografyasını ve ekonomisini irdeleme, sonra da merkezi Rusya hükümetinin ülkenin çeperlerinde yaşayan halklara yönelik politikalarına bakma eğilimindedirler. Hem Çarlık hem de Sovyet dönemleri için uygulanan metodoloji budur.² Bu çeper odaklı bakış açısının, Rusya İmparatorluğu'nun batı ve güney yönünde yayılmasının bir sonucu olarak öne çıktığını görüyoruz.³

Merkez-çeper odaklı analiz yöntemi, Rusya devleti içinde "halklar arası ilişkiler" konusunun çok önemli bir boyutunu, Rusya elitleri içinde yer alan Rus olmayan halklara mensup kişilerin oynadığı rolü gözardı eder. Bu rol, hem Rusya hem de Sovyet tarih çalışmalarında neredeyse

hiç ele alınmamıştır. Andreas Kappeler devrim öncesi dönemde Rusya halklarını ve devletin uyguladığı milliyetler politikalarını analiz ederken bu konuya birkaç sayfa ayırmıştır. Ancak bu konuda yapılan doğrudan ve kapsamlı tek çalışma, D.C.B. Lieven'in 20. yüzyılın başında Rusya Devlet Konseyi'ni incelediği araştırmasıdır. Bu araştırmaya göre, Rusya İmparatorluğu'nun yönetici elitlerinin yüzde yirmisi etnik Rus değildir (Lieven bu çalışmada etnik Rus olma kriterlerini çok dar tuttuğunu ve buna bağlı olarak oranın oldukça düştüğünü belirtir). Aslında, çoğu Baltık bölgesinden olmak üzere çok sayıda Almanın 19. yüzyılda Rusya devlet kademelerinde görev yaptığı tarihçiler tarafından bilinir. Bunlar arasında Benkendorf, Lieven, Nesselrode ve Kankrin ailelerine mensup bireyler göze çarpar. David Saunders bu listeye Koçubey, Bezborodko, Paskeviç ve Miloradoviç gibi Ukrayna kökenlileri de ekler. Bunlar dışında Finlandiya ve İsveç soylularıyla, mutlaka bahsedilmesi gereken ama pek dillendirilmeyen Polonyalılar da unutulmamalıdır.⁴

Rusya tarihinin önceki dönemlerinde yönetici elitler arasında Rus olmayanların varlığından neredeyse hiç bahsedilmez. Oysa dönemin tarihçileri *boyar** ailelerin birçoğunun kökeninin Litvanya'dan, Tatar hanlıklarından, Nogaylardan ve Çerkeslerden geldiğini bilir, ama onların hemen asimile oldukları varsayılır. Anlatımlarda onlardan herhangi bir Rus soylusu gibi bahsedilir. Son yıllardaki çalışmalar içinde sadece Janet Martin ve Anna L. Horoşkeviç Rus askeri ve sivil bürokrasisinde görev yapmış ve bazıları oldukça yüksek mevkilere gelmiş Tatarlara işaret eder. Martin'e göre, en azından 1580 yılına kadar bu Tatarların hepsi Ortodoks olmamış, bazıları kuşaklar boyunca Müslüman kalarak Rus Çarlığı'na hizmet etmiştir.⁵ Martin, din faktörünün aristokraziye dahil olmak için tek koşul olmadığına inanır. Fakat 16. yüzyılın sonundan itibaren durum değişir ve Büyük Petro tahta çıktığında artık yönetici sınıfın tümü Ortodoks inancına mensuptur. Bununla birlikte din değiştirmek ulusal kimliği unutmak anlamına gelmemiştir. Örneğin, 17. yüzyıl Rusya yönetici elitleri içinde belirgin ve farklı bir grup oluşturan, Romanov hanedanının akrabası olup aralarından çok önemli siyasi figürler çıkaran ve ülkenin en zengin boyar klanını oluşturan Çerkes prensleri, en azından bir ölçüye kadar, Çerkes kimliklerini ve geleneklerini korumuşlardır.

* Boyar: 10-17. yüzyıllarda Rusya toplumunda ve devlet yönetiminde yer alan soylular (*ed.*).

Rusya Yönetici Elitleri İçinde Çerkesler

16. ve 17. yüzyıllarda Rusya yönetici elitlerinin çekirdeği, hepsi Boyar Duması üyesi olan yirmi otuz kişiden meydana geliyordu. Rus olmayan aristokratlar ise 1590'lı yıllara kadar *slujiliye knyazya** adı verilen ve en azından ilk kuşak itibariyle genellikle Duma üyesi olmayan küçük bir grubu oluşturuyorlardı. Ancak bu durum onların siyaseten önemli olmadıkları anlamına gelmiyordu. A. A. Zimin, Gustave Alef, Nancy Kollmann ve diğer bazı araştırmacıların çığır açan çalışmaları Duma üyesi yönetici elitleri inceler.⁶ Ancak 1590'lardan önce, dönemin olaylarına dair anlatımlarda öne çıkan, fakat Duma üyesi olmayan önemli siyasi figürler de vardır. Bunlardan biri, o dönemde Litvanya Dükalığı'nın kontrolündeki kuzeydoğu Ukrayna'dan Ortodoks bir Tatar prensi olan Mihail Lvoviç Glinski'dir. Resmi soyağacına göre, hanlık öncesi Kırım'ın önde gelen asker yöneticilerinden Mamay'ın ve anne tarafından Cengiz Han'ın soyundan gelen Glinski, 1508'de kardeşleri İvan ve Vasili ile birlikte Rusya'ya geldi. Litvanya'ya geri dönmek istediği için 1514'te hapsedildi; yeğeni Elena'nın III. Vasili ile evlenmesi sayesinde 1527 başında serbest bırakıldı. 1536 yılına kadar önemli bir siyasi figür olarak yaşamasına rağmen boyar unvanı alamadan öldü. Odoeyevski ve Trubetskoy gibi diğer Litvanyalı prensler de yüzyılın sonuna kadar Duma üyesi olamadılar.⁷ Başta Astrahan'ın yönetici elitlerinin üyeleri olmak üzere, Tatar *tsareviçler*** ordu ve bürokraside önemli görevler üstlenmelerine rağmen boyar unvanı alamadılar. Din değiştirdikten ve evlilikler yoluyla Rus aristokrasisine girdikten sonra bile Tatar *tsareviçler*, Çerkesler gibi etkin ve kalıcı olamadılar ve 17. yüzyılda silindiler. Çerkesler, 1561'den Büyük Petro dönemi ve hatta sonrasına kadar etkinliklerini ve güçlerini korudular. Siyaseten Tatar *tsareviçler*den çok daha önemli roller oynamalarının başlıca nedeni Çerkeslerin iktidardaki hanedan üyeleriyle devamlı evlilikler yapabilen tek grup olmalarıydı.

Çerkesler bilinmeyen bir halk değildi. Günümüzde Kuzey Kafkasya'da çeşitli alt gruplardan oluşan yarım milyonu aşan nüfusları

* Slujiliye knyazya: Ortaçağ Rusyası'nda yönetici prenslerin hizmetinde bulunan prensler (*ed.*)

** Tsareviç: Rusya'da 16. yüzyıldan itibaren Gürcü krallarının ve Tatar hanlarının erkek çocukları için kullanılan unvan. Babalarının kral veya han olması şartı olmadan her kuşakta bu unvanı kullanabiliyorlardı. (*ed.*)

olan Çerkesler⁸ Rusya Federasyonu'na bağlı üç cumhuriyette yaşarlar. Kafkas sıradağlarının ortasındaki Kabardey-Balkar; onun kuzeydoğusunda (kuzeybatısında (*ed.*)) ise Kuban nehri ile Kafkas dağlarının orta bölümü arasında yer alan Adıgey ve Karaçay-Çerkes cumhuriyetleri. Bu yerleşim şeklinin ve idari yapının ortaya çıkması temel olarak iki tarihsel olayın sonucudur. Rusya'nın baskısı nedeniyle Batı Çerkeslerinin ülkelerini terk etmeleri ve 1920'lerde Sovyetler'in Çerkesler için üç ayrı idari bölge yaratması. Sovyetler sadece Çerkesleri bölmek amacıyla bu idari ayrışmayı yapmadı; bu üç Çerkes topluluğunun yaşadıkları coğrafyada, aralarında set olacak şekilde başka halklar da yaşıyordu ve Çerkes kimliği ve aidiyeti büyük oranda yereldi. Ayrıca Batı Çerkesleri, Kabardey bölgesinden farklı bir tarihe de sahiptiler. Göreceli olarak daha istikrarlı bir yapısı olan Kabardey'e göre, Rusya'ya karşı direnişin büyük kısmını onlar gerçekleştirmiş ve ülkelerini çok daha büyük oranlarda terk etmişlerdi. Batıdaki iki Çerkes idari biriminden Karaçay-Çerkes'te Kabardey Çerkesçesi edebiyat dili olarak kabul edilirken, daha küçük olan Adıgey Cumhuriyeti'nde yerel bir lehçe edebiyat dili olarak kabul edildi. Bugün çok küçülmüş olan Kabardey toprakları ise 16. yüzyılda Çeçenistan'ın kuzeyine kadar uzanıyordu. Muhtemelen o dönemdeki yerel kullanımı esas alan Ruslar, bugünkü Kabardey topraklarına Pyatigorye (Beş dağ) (daha sonra "Bolşaya Kabarda") ve doğuda bugünkü Çeçenistan'ın kuzeyinde Sunja ile Terek nehirleri arasında kalan bölgeye de "Malaya Kabarda" adını veriyordu.⁹

Günümüz haritalarına bakınca anlaşılamayan önemli bir tarihsel gerçek vardır. O da 14. yüzyıldan 1860'lara kadar olan süreçte Kuzey Kafkasya tarihinin büyük oranda Çerkes hakimiyetinin yükseliş ve çöküş tarihi olmasıdır. 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır'da Memluk hanedanının köle-asker kaynağı Çerkesya'dır. Mısır'a giden bu Çerkesler 1382 yılında yönetimi ele geçirerek yeni bir Çerkes hanedanı kurdular. Mısır'ın 1517'de Osmanlıların eline geçmesi Çerkeslerin konumunu etkilemedi ve onlar Osmanlı hakimiyeti altında Memluk sistemini çok büyük değişiklik olmadan sürdürmeye devam ettiler. Aynı şekilde İran'da da Çerkesler, Gürcü ve Ermenilerle birlikte Safevi hanedanının iktidarı sırasında benzer bir rol oynadılar. 1550'den Safevi hanedanının sonuna kadar Şah'ın *gulam* (köle-asker) sisteminin önemli bir parçası olarak ordu ve haremde etkili oldular.¹⁰

16. yüzyılda Çerkes kabileleri Kuzey Kafkasya'da hakimiyet kurmuşlardı. Bugünkü modern Kuzey Kafkasya haritasında öne çıkan

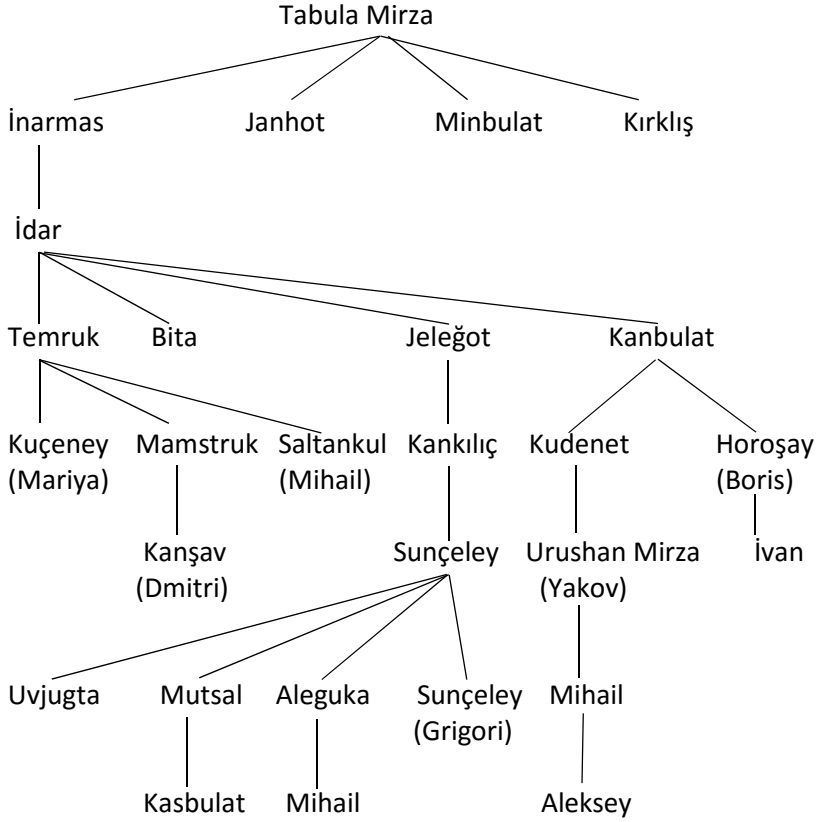
Çeçen, Balkar, Karaçay ve Osetler o dönemde ön planda yer almıyorlardı. Yerel hanlıkları ve Derbent'teki İran kalesinin varlığı nedeniyle sadece Dağistan Çerkes hakimiyetinin dışında kalmıştı. 17 ve 18. yüzyıllarda giderek artan biçimde belirginleşmeye başlayan Kırım hegemonyası ve 1800'lerden itibaren başlayan Rus hakimiyeti, bölgedeki Çerkes hakimiyetini sona erdirdi. Bu şekilde Çeçenler ve diğer halklar ön plana çıkmaya başladılar.¹¹

Bu dönemde Çerkes toplumu, Ruslar tarafından *knyaz* ya da Tatarcadan aldıkları terimle *murza* olarak adlandırılan yöneticilerin ve onların ailelerinin hakimiyetindeydi. Bu terimlerin Çerkesçedeki *pşı* statüsünü ifade ettiği söylenebilir. Kabardey'in dört büyük prensi 16. yüzyılda güçlerinin doruğundaydı ve Orta Kafkaslar'ı hakimiyetleri altına almıştı. Ayrıca Kırım Hanlığı'nın, gücünün iyice arttığı 1590'lara kadar batıdaki Çerkes kabileleri de üzerinde bir ölçüde otorite kurmuş olduğu söylenebilir. Kabardey prenslerinin idaresi altındaki halk kabileler halinde yaşıyor, Gürcüce ve Çeçenceye akraba bir Kafkas dili olan Çerkesçe konuşuyordu. Çerkes toplumu sofistike bir hiyerarşik düzende örgütlenmişti. Çok geniş olmayan bir soylu (*uzden*) sınıfı, geniş halk kitleleriyle serf ve köle sınıfını yönetiyordu. Toplum tarım, büyük ve (daha az ölçüde) küçükbaş hayvancılık ve at yetiştiriciliğiyle geçiniyordu. Halk Müslümandı, fakat Kırımlı misyonerlerin İslamiyeti dağlık bölgelerde yaymayı ve güçlendirmeyi başardığı 18. yüzyıla kadar animist ve Hıristiyanlıktan kalma bazı uygulamalarda güçlerini korudular.¹²

Kısacası, IV. İvan yeni bir eş bulmak için 1561 yılında önemsiz ve bilinmeyen bir halka başvurmamıştı. Rusya 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı fethettikten sonra Çerkes dünyasıyla temas etti. Astrahan Hanlığı'nı kontrol altına aldıktan sonra güneye doğru ilerleyen Ruslar 1567'de Terek nehri kenarında, bugünkü Grozni şehrinin bir kaç mil kuzeyinde *Terski gorodok* adını verdikleri ilk kaleyi inşa ettiler. Kalenin kurulması için buranın seçilmesinin Çeçenlerle bir ilgisi yoktu, zira o dönemde Çeçenler Çerkeslere vergi ödeyen sayıca küçük bir dağlı halktı. Bu kale Rusya'yı Küçük Kabardey'in doğu ucuna, teorik olarak Çerkeslere hükmeden dört büyük prensin topraklarına getirmişti. Kabardey prensleri Kırım'a karşı Ruslarla müttefik olmak için daha önce talepte bulunmuştu. Onlardan biri olan Prens İdar-oğlu Temruk çara hizmet etmesi için genç yaştaki oğlu Saltankul'u 1558 yılında Moskova'ya gönderdi. Saltankul vaftiz edilerek Mihail adını aldı. Bundan üç yıl sonra İvan, Saltankul'un kız kardeşiyle, Temruk'un kızı Kuçeney

(Guaşeney) ile evlendi. Guaşeney vaftiz edilerek Mariya adını aldı. Burada da bir Astrahan bağlantısı vardı; Mariya'nın kızkardeşi Altınçaç, aynı yıl çara hizmet etmek için Moskova'ya gelen Astrahan hanı Bekbulat'ın karısıydı. Bekbulat'ın oğlu Sain-Bulat ya da Simeon Bekbulatoviç, 1575-1576'da "Tüm Rusya Büyük Dükü"ydü.

Çerkasski Prensleri

Nikon Vakayınamesi'ne göre, Çerkes prensesle evlenme teklifi, diğer seçenekleri değerlendirdikten sonra bu kararı veren İvan'dan geldi.¹³

Moskova'daki bu ve diğer tüm Çerkes prens ve prenseslerin tarihi *Opriçnina*'nın* tarihiyle iç içedir. Prens Mihail Temrukoviç Çerkasski, *Opriçnina*'da üst düzey görevde bulundu ve diğer tüm *Opriçnina* komutanlarının üzerinde bir rütbeyle orduya katıldı. Araştırmacı Sergey Bogatirev'e göre, boyar unvanı almamasına rağmen Prens Çerkasski'nin ismine bazı bürokratik dokümanlarda ve *Blijnyaya Duma* (Danışma Meclisi) kayıtlarında rastlanır. Çariçe Anastasya'nın kuzeninin kızıyla evlenen, yani Romanov ailesiyle akraba olan prence, Tatar prenslerine yapıldığı gibi *udel*** verildi (Gorohovets bölgesi). Mariya'nın Eylül 1569'da ölmesinin ardından Mihail 1571'de idam edildi. Bu olaydan sonra Çerkeslerin güney sınırlarına tenzil edileceği düşünülüyordu.¹⁴

Ama öyle olmadı. Kanbulat'ın oğlu Horoşay Kanbulatoviç, çara hizmet etmek üzere 1575-1576'da Moskova'ya geldi ve vaftiz edilerek Boris adını aldı. Çariçe Mariya'nın birinci dereceden kuzeni olan Boris Kanbulatoviç'in başına, Nikita Romanoviç Yuryev'in kızı ve ileride Patrik Filaret unvanını alacak Fyodor Nikitiç Romanov'un kız kardeşi Marfa ile evlenmesiyle bir anlamda talih kuşu konmuş oldu. Öncülü olan Prens Mihail'in aksine Prens Boris, Aralık 1592'de boyar unvanı alarak Duma üyesi oldu. Yönetici elit içerisinde kurduğu ittifaklar açısından Prens Boris, anlayabildiğimiz kadarıyla, Romanov hizbine dahildi ve Boris Godunov Romanovları Kasım 1600'de sürgüne gönderdiğinde o da onların kaderini paylaştı. Prens Boris, Belozero'da muhtemelen bir cinayete kurban giderek hapiste öldü.¹⁵ Boris Godunov'a destek olan tek Çerkes prensi olan Vasili-Kazi Kardanukoviç Çerkasski, IV. İvan döneminde Rusya'ya gelmişti ve Abaza asıllıydı.¹⁶

Saraydaki tek Çerkes prensi B.K. Çerkasski değildi, zira 1592 yılında başka bir Çerkes prensi daha, Mamstriuk'un oğlu Kaşav Moskova'ya geldi. Vaftiz edilerek Dmitri adını alan Kaşav'ın halası Çariçe Mariya

* Opriçnina: Rusya'da 1565'ten 1572 yılına kadar soyluların varlıklarına ve topraklarına devlet adına el koyan ve olağanüstü tedbirler uygulayan kurum ve bu politikanın uygulandığı dönem (ed.).

** Udel: Hükümdarlar tarafından prenslere temlik olarak verilen toprak (ed.).

idi. 1578'de Korkunç İvan Mamstriuk'u Kabardey'in büyük prensi yapmak istedi, fakat başaramadı. 1588'de bu kez Çar Fyodor, Mamstriuk'un kuzeni Kudenet Kanbulatoviç'i Kabardey'in hükümdarı yapmak istedi, fakat Çerkesler ertesi yıl bu kez Kaytuk'un oğlu Jansoh'u büyük prens olarak seçtiler. Fyodor bu seçimi onayladı, fakat Jansoh bir türlü iktidarını kabul ettiremedi.¹⁷ Mamstriuk, 1590'lı yıllarda Kazi Pşepşoko tarafından öldürülürken, kuzeni Kudenet Kanbulatoviç 1620'lere kadar yaşadı. Kudenet'in oğlu Urushan aynı dönemde Moskova'ya geldi ve 1624'de vaftiz edilerek Yakov Kudenetoviç adını aldı.¹⁸

Prens Dmitri Mamstriukoviç Çerkasski, 1590'larda *moskovski dvoryanin* ("Moskova soylusu" (ed.)) oldu. 1608-1610 arasındaki *Smuta** sırasında kayıtlarda Filaret Romanov'un maiyetinde görünüyordu. Filaret'in dönüşüyle birlikte 1619'da boyar unvanını aldı. Ertesi yıl diplomat ve şair, *okolniçi*** Aleksey İvanoviç Ziuzin'in kızı Elena ile evlendi. Uzun bir kariyerin ardından 1651'de öldü. 1627 tarihli *boyarskaya kniga* kayıtlarında Prens Yakov Kudenetoviç'in *stolnik**** olduğu yazılıdır. Çar Aleksey döneminin başlarında, 1645 yılında boyar unvanı aldı; 1666-1667'de öldü. Üçüncü önemli Çerkes prensi olan Boris Kanbulatoviç 1600 dolaylarında ölmüştü, fakat oğlu İvan Borisoviç bir süre sonra *kravçi***** görevine getirildi ve Vasili Şuyski (1606-1610 yıllarında çar (ed.)) tarafından görevden alınincaya kadar bu görevde kaldı. 1613 yılında, aslında iki ay sonra boyar unvanı alacak olmasına rağmen Duma'da Mihail'in çar seçildiği seçimlerde oy kullandı. 1642 yılında öldü.¹⁹

* Smuta: Rusya tarihinde 1598'den 1613'e kadar iç karışıklıkların, Polonya-İsveç işgalinin, ağır siyasi ve sosyo-ekonomik krizin yaşandığı dönem. (ed.)

** Okolniçi: Rusya'da 13.-18. yüzyıllar arasında sarayda bir makam ve rütbe. 16. yüzyıl ortalarından itibaren Boyar Duması'nda ikinci (boyardan sonra) rütbe. Okolniçiler çeşitli idarelere, alaylara başkanlık ediyor, diplomatik görevlere atanıyorlardı. (ed.)

*** Stolnik: 13-17. yüzyıllar arasında Rusya'da çarın veya hükümdarın prensin sarayında yemek-servis işlerinden sorumlu kişi. Boyardan düşük bir unvan (ed.).

**** Kravçi: Yemek ve içecek servisi yapan *stolnik*lerden sorumlu saray görevlisi. (ed.)

Smuta sırasında iki yetişkin Çerkasski prensi, İvan Borisoviç ve Dmitri Mamstriukoviç Romanovlara sadık kaldılar.²⁰ Mihail'in çar seçilmesinden sonra, boyar unvanı almış olmasına rağmen Prens İvan Borisoviç henüz öne çıkan bir figür değildi. Zira bu dönem sarayda Saltıkov ailesinin güçlü olduğu dönemdi. Filaret'in 1619'da geri dönerek patrik seçilmesi ve devletin yönetimini fiilen eline almasıyla İvan ve Dmitri kuzenlerin önü açıldı. Isaac Massa, 1624 yılında İsvaç hükümetine yazdığı raporda Prens İvan Borisoviç Çerkasski'den Askeri Konsey'in, *Streletski Prikaz*'in* (1623-1642), Sağlık İdaresi'nin (1623-1637), Paralı Asker İdaresi'nin (1624-1642) ve Hazineyi (1622-1642) başı olarak söz eder. Özellikle Sağlık İdaresi yöneticiliği, Çar'ın doktorlarıyla ilişkide olmayı ve güven duyulmayı gerektiren bir pozisyondu. Aynı raporda Massa, "Genel kanı, onun yakında bütün hükümetin başı olacağı şeklinde" der. 1630-1632'de Polonya ile savaşmak isteyen Filaret'e destek veren tek boyar Prens İvan Borisoviç'ti. Onun bu gücü ve nüfuzu 1642 yılındaki ölümüyle sona erdi. Yerine geçen kayınbiraderi F. İ. Şeremetev, Çar Mihail'in öldüğü 1645 yılına kadar bu liderlik konumunu devam ettirdi.²¹ Boyar olan Prens Dmitri Mamstriukoviç, 1624-1634 yılları arasında Kazan Sarayı'nı yönetti. Volga bölgesi, Terek nehri kenarındaki Rus kalelerinin yönetimi ve Çerkeslerle ilişkiler onun yetki alanına giriyordu. Çar Fyodor döneminde Kırım'dan Rusya'ya gelen bir Tatar mirzasının oğlu olan Prens Yuri Yanşeyeviç Suleşov'un 1624 reformları sırasında Sibiry'a'dan da sorumluydu (Sibirya 1637 yılında ayrı bir birim haline geldi).²²

Çar Aleksey Mihayloviç tahta çıktığında Prens İvan Borisoviç ölmüştü. Çocuğu olmadığı için mirasını Prens Yakov Kudenetoviç Çerkasski'ye bıraktı. Son yıllarını sessiz sedasız geçiren ve 1651 yılında ölen Dmitri Mamstriukoviç de mirasını Prens Yakov Kudenetoviç'e bıraktı. Kırım Tatar kökenli Prens Yuri Y. Suleşov da onu takip ederek mirasını Kudenetoviç Çerkasski'ye bıraktı.²³ Prens Yakov Kudenetoviç sarayda son derece önemli bir figür olarak yaşadı. 1645-1650 arasındaki çalkantılı yıllarda çeşitli hizipler arasında yaşanan iktidar mücadelesinde etkin bir rol oynadı ve Çar Mihail döneminin Çerkasski

* Streletski Prikaz: IV. İvan zamanında, 1555-1556 yıllarındaki idari reformlar sırasında kurulan, *strelets* birliklerinin ve şehir Kazaklarının merkezi askeri yönetim organı. (ed.)

- Şeremetev çizgisini sürdürerek Boris Morozov'a karşı Nikita Romanov'un yanında yer aldı. 1648 Moskova ayaklanmasında Çar Aleksey tarafından Morozov'un yerine *streletski prikaz* komutanlığına atandı. Görünüşe göre Çerkes prensi ordu ve halk tarafından seviliyordu. Morozov sonbaharda geri dönünce Prens Yakov yerini çarın kayınbiraderi İlya Miloslavski'ye bıraktı. Prens Yakov Kudenetoviç, Nikita İvanoviç Romanov ile birlikte 1649 Konev Yasası'nı imzalamayan iki kişiden biriydi. Buna rağmen 1653-1667 Polonya Savaşı'na önemli bir general olarak katıldı. Savaşta *Bolşoy Polk'a* ("Büyük Alay") komuta etti (1654-1655). 1666 yılında öldü.²⁴

Çerkasskilerin başarısı siyaset ve ordudaki nüfuzlarıyla sınırlı değildi. Aynı zamanda Rusya'nın en zengin boyar soyuydu. Sayılarının azlığı düşünülürse bu çok önemli bir statüydü. Sahip oldukları serf sayısı 1646 yılında 11.855 iken 1678 yılında 29.198 oldu. Onların ardından gelen Dolgoruki ve Golitsın soyları 13.861 ve 12.527 serfe sahiptiler. Çerkasskilerin zenginliğinin temelinde sarayla ilişkileri yatmakla birlikte, aynı zamanda soy dayanışması da vardı. Robert Crummey'nin ifadesiyle "mülkün aynı aile grubu içinde kalması için miraslarını göreceli olarak uzak akrabalarına bile tereddütsüz bırakabiliyorlardı." Bunun sonucunda, Prens Yakov Kudenetoviç'in oğlu Prens Mihail Yakovleviç Çerkasski 17. yüzyılın sonunda Rusya'nın en zengin adamı oldu.²⁵

Yeni Kuşak

16. yüzyılın ikinci yarısında Moskova'ya gelen ilk Çerkes grubu, Kabardey'in önde gelen prenslerinden olan Prens İdar'ın oğlu Temruk'un çocukları veya yeğenleriydi. Kabardey'e hakimiyetini sürdürmek isteyen bu klan, 17. yüzyılın başına gelindiğinde amacında tamamen başarısız olmuştu. İktidar mücadelesine girerek yenildikleri Kazi Pşepşoko'nun Kuban bölgesine yerleşmesinin ardından Kabardey'in en güçlü prensi, Küçük Kabardey bölgesinde hüküm süren Şoloh Tapsaruko oldu. O da 1615'e kadar bu konumunu sürdürdü. 17. yüzyılda Rusya'ya gelen ikinci Çerkes grubu da İdar'ın soyundan ama başka bir kola mensuptu. Temruk ve Kanbulat'ın kardeşi Jeleşot'un torunlarıydılar. Kabardey'deki güçlerini yitirmişlerdi. Jeleşot'un tek oğlu olan Kankılıç'ın iki oğlu vardı. Bunlardan biri çocuksuz öldü, diğer oğlu Sunçeleý ise Temruk ve Kanbulat'ın yenilgisinin ardından kaçarak

1600 yılında Terski gorodok'a sığındı.²⁶ Terski gorodok 1588 yılında Grozni civarından nehrin daha aşağı taraflarına, Dağıstan'ın kuzeyine taşındı.²⁷

1590'lardaki mücadeleden galip çıkan Kazi Pşepşoko, Kırım Hanlığı'na daha yakın olduğu (en azından Kırım Hanlığı'nın daha çok baskısı altında kaldığı) izlenimini verse de *Smuta* sonrasında yeniden Çar Mihail'e bağlılık yemini etti. Kazi, Kasım 1616'da rakibi olan Çerkes prensleri ve Nogaylarla yaptığı savaşta öldü. Yeğeni Aleguko Şogenuko Kabardey'e hakim oldu. Hatta Rus kaynaklarında, Büyük Kabardey'in bu bölümüne "Kazi'nin Kabardey'i" denir. Aleguko Şogenuko, Sunçeley'in çocuklarına düşmanlık besliyordu ve 1619 yılında Çar Mihail'e bağlılık yemini etmesine rağmen Kırım'a yakındı. Ama iki tarafla da bağlarını koparmadı. Bu durum 1650'li yıllara kadar devam etti.²⁸ Artık bu dönemde İdar'ın soyu Büyük Kabardey üzerinde gücünü kaybetmişti. Buna karşılık Sunçeley ve çocukları, Rus etkisinin daha fazla hissedildiği Terski gorodok'da güçlüydü. Bu bölgede sahip oldukları nüfuz ve toprak da bunu göstermektedir. Bölgede yaşayan Çerkesler, Çeçenler ve Dağıstan hanlarının hakimiyeti dışında yaşayan diğer yerli halklar gibi, tüm Rus olmayan halklar onların egemenliği altındaydı. Kayıtlarda 1626 yılından sonra Sunçeley'den söz edilmez, ama dul eşi Jelegoşa'dan dönemin kaynaklarında 1640'lara kadar önemli bir karakter olarak bahsedilir. Olearius İran'a giderken 1636 yılında Jelegoşa ile tanışır. Edindiği izlenime göre, Jelegoşa ailesine hakim, becerikli bir kadındır. Kızı Uvjugta'yı İran Şahı I. Safi (1629-1642) ile evlendirmeye çalışmakta, oğlu Mutsal'ı da yönlendirmektedir.²⁹

Jelegoşa'nın Rus sarayına gönderdiği iki oğlundan biri genç yaşta öldü, diğeri, Sunçeley Sunçeleyeviç vaftiz edilerek Grigori adını aldı. Saray kaynaklarında Grigori (Sunçeley) Sunçeleyeviç'e ilişkin ilk bilgilere göre, o *rında** ve *stolnik* olarak görev yaptı. Çar Aleksey'in Eylül 1645'te Teslis Manastırı'na (Troitski Sobor) yaptığı ilk hac ziyareti sırasında çarın *saadakını* taşıyarak hizmet etti. Rusya'nın en iyi eğitilmiş ve etkili boyarlarından birinin kızı olan Prenses Praskovya Nikitiçna Odoyevskaya ile evlendi. Kendisi de 1657'de boyar unvanı aldı;

* Rında: Rusya'da 16-17. yüzyıllarda çarların ve büyük prenslerin maiyetinde bulunan silahtar- muhafız. (ed.)

1672'de öldü. Prens Grigori Sunçeleyeviç'in Moskova'da önemli bir görevde bulunduğuna ilişkin bir bilgiye rastlanmaz ama 1660-1663 yılları arasında Astrahan voyvodasıdır.³⁰

1643'ten itibaren Terek bölgesiyle ilgili kayıtlarda Jelegoşa'dan bahsedilmez. O tarihten 1650'lere kadar aile işlerinin başında, Terski gorodok ve çevresinde geniş mülkleri ve tebası olan oğlu Mutsal vardır. Mutsal'ın oğlu Kasbulat 1681-1682'lere kadar Terski gorodok'taki Rusya yanlısı en güçlü isimdi. Çar Aleksey tarafından Eylül 1661'de Rusya'ya hizmet eden Çerkes ve Çeçenlerin hakimi ilan edildi. Bu süreçte Rusya'nın ana hedefi, giderek zorlaşmasına rağmen Kabardey'le ittifakı sürdürmeye çalışmaktı.³¹ Mutsal'ın diğer kardeşi Aleguka Sunçeleyeviç'in oğlu Mihail de bir süre sonra Rusya'ya gitti. 1665'de *stolnik*, 1676-1677'de de boyar olan Mihail, yine bir stolnik olan Semen Nikitiç Boborikin'in dul eşi, son Pojarskaya prensesi Evdokiya İvanovna ile evlendi, 1712'de öldü.³² Yani Prens Mihail Alegukoviç, boyar olan Prens Grigori Sunçeleyeviç'in, Terek'teki Prens Mutsal Sunçeleyeviç'in ve bir ihtimal İran şahının eşlerinden birinin yeğenidir.³³

Prens Mihail Alegukoviç bir kuşak boyunca Rusya'da önemli bir siyasi aktördü. 1674-1676 yıllarında Novogorod voyvodası oldu, daha sonra da boyar unvanını elde etti. 1679'da Türklere ve Kırımlılara karşı yapılan savaşta *Bolşoy Polk'a* (Büyük Alay) komuta etti, muhtemelen 1677-1681'deki Çigirin Savaşı'nın diğer muharebelerine de katıldı. 1681 yılında Kazan voyvodası oldu. 1682 yılında *streltsi** ayaklanmasında Narışkin grubu içinde yer alan boyarlardan biriydi. Moskova'da Sofia'nın naipliği sırasında Petro'nun annesi Çariçe Natalya ve Prens Boris Alekseyeviç Golitsın ile birlikte Narışkin grubunu yönetmeye devam etti. 1683'de Prens Boris ve Danimarka elçisiyle birlikte hareket ederek Sofya'nın ve Prens Vasili Vasileviç Golitsın'ın dış politikasını engellemeye çalıştı. Aynı yılın Eylül ayında Prens Çerkasski ve Prens Vasili Vasileviç Golitsın, Teslis Manastırı'na yapılan yıllık hac ziyareti sırasında çok sert şekilde tartışılar, hatta birbirlerine kama çektiler ve güçlkle ayırıldılar. Narışkin grubu sempatzanı olan Danimarkalı Heinrich Butenant, Çerkasski için

* Streltsi: Rusya'da 16. yüzyılda kurulan, ateşli silahlar taşıyan ilk düzenli ordu birlikleri. I. Petro tahta çıktığında Moskova'daki *streltsi* birlikleri ayaklandı ve sonucunda büyük kardeşi İvan, Petro ile iktidara ortak oldu. (ed.)

“zaptedilmez ve dikkafalı bir Tatar soylusu” ifadesini kullanır. Sofya 1686 sonbaharında, ertesi yıl yapılacak Kırım Seferi’nde ordunun komutasını Çerkasski’ye vermeyi düşündü, zira o 1676-1680 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan deneyim sahibiydi. Fakat Sofya görevi Golitsin’e verdi, ama o bu seferde başarısız oldu. Petro, Ağustos 1689’da naip Sofia’yı devirmek amacıyla Teslis Manastırı’na gittiğinde Çerkasski ona eşlik etti. Petro iktidarının ilk on yılında Prens Mihail Alegukoviç önemli bir simaydı. Petro, ikinci Azak seferinde (1696) orduyu onun komuta etmesini istedi, ama prens çok yaşlı ve böyle zor bir görevi kaldıramayacak olduğundan görevi M. S. Şein’e vermek zorunda kaldı. Kahin Grigori Talitski’nin 1700’de yakında halkın deccal (anti-christ) Petro’ya sırtını döneceği ve Prens Mihail’in onun yerine çar olmasını isteyeceği kehanetinde bulunmasına bakılırsa Mihail Çerkasski hala önemli bir figürdü. Sonraki yıllarda Don Kazakları da Prens Çerkasski’yi koruyucuları gibi gördüler. Bu da bize öldüğü tarihe kadar Çerkasski’nin hala önemli roller oynadığını gösterir.³⁴

17. yüzyılın sonunda Terek ve Kabardey’de dengeler değişti. 1671’den itibaren harekete geçen Kırım Hanlığı, Kabardey’e akınlar düzenleyip yerel ittifaklar kurmaya çalıştı. 1680-1700 yılları arasında Terski gorodok bölgenin merkezi olma özelliğini yitirerek büyük ölçüde önemini kaybetti. Terski gorodok’da Kasbulat Mutsaloviç’in halefi Saltanbek Kanbulatoviç’ti. 1682’de Çar’ın yönetimi altında olan Çerkes ve Çeçenlerin hükümdarı ilan edildi. Kızı Tauka Saltanbekovna, 1690’lara kadar aynı görevi yerine getirdi.³⁵

Büyük Petro döneminde yaşanan gelişmeler çok net değildir. En etkili 1708’de olmak üzere Kırımlılar birkaç saldırı düzendiler. Prut Seferi (1711) sırasında, Kabardey’den Kuban’a kadar uzanan bir hatta Kırımlılara karşı bir şaşırtma operasyonu başlatıldı ancak bir sonuç alınamadı. Başarısızlıkla sonuçlanan operasyon sırasında ordunun başında, son dönemde Moskova’ya gelen tek yeni prens olan talihsiz Aleksandr Bekoviç-Çerkasski vardır. Diğer Çerkes prensleri arasındaki yerinin ne olduğu hakkında çok fazla şey bilinmese de diğer iki Çerkes grupla akraba olmadığı kesindir. Bu operasyondan sonra gönderildiği Hiva Hanlığı’nda 1717 yılında öldürüldü.³⁶ Bekoviç-Çerkasski’nin ölümünden sonra Kabardey’de biri Kırım Hanlığı’ndan diğeri de Rusya’dan yardım isteyen iki rakip grup ortaya çıktı ve ülke bu iki grup arasındaki mücadele nedeniyle ikiye bölündü. Osmanlı ve Rusya

imparatorlukları arasında imzalanan 1739 Belgrad Antlaşması Kabardey'in hem Rusya'dan hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını tanıdı. Ruslar bölgede kalmaya devam ettiler, ancak Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Kabardey topraklarında hareket yapmadılar. Rusya'nın yorumuna göre Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım'ı Rusya'nın egemenliğine bırakıyordu, böylece dolaylı olarak Kabardey de Rusya'nın egemenliğine girmiş oluyordu.³⁷

Rusya'ya yerleşen Çerkes aileleri siyasette önemli rol oynamaya devam ettiler. Prens Grigori Sunçeleyeviç'in tek oğlu Danilo idi ve onun da çocuğu olmadı. Buna karşılık Prens Yakov Kudenetoviç'in soyu çoğalarak devam etti. Oğlu Mihail Yakovleviç 1700-1709 arasında Tobolsk valiliği yaptı, başka önemli görevlerde bulundu. 1712 yılında öldüğünde bir oğlu ve dört kızı yetişkinliğe erişmişti. Oğul Prens Aleksey Mihailoviç Çerkasski (1680-1742) önemli bir kişiydi ve 1720-30'lu yıllarda Rus siyasetinde etkindi. Prens Mihail Alegukoviç'in torunları ise 18. yüzyılda bu anlamda silik kaldılar, ama 19. yüzyılın en tanınmış Çerkasski prensi, 1861'de toprak köleliğinin kaldırılmasının alt yapısını hazırlayan komitenin liberal kanadına mensup Prens Vladimir Aleksandroviç (1824-1878) bu koldan çıktı.³⁸

Moskova'daki Çerkes prenslerinin Rusya siyasetinde ve Rus elitleri içinde oynadığı merkezi rol Petro döneminde sona erdi. 1640'tan 1730'a kadar olan süreçte Rusya'nın Kabardey üzerindeki etkisi geriledi. 16. yüzyılda Kabardey'in güçlü prenslerinin çocukları Moskova'ya geldiler, fakat 1600-1650 yılları arasında bir duraklama oldu. İkinci grup Çerkes prenslerinin soyu ise Kabardey'den değil Terski gorodok'ta çarın hizmetinde olan Çerkes prenslerinden geliyordu. Bu değişimin nedenlerinden biri, 1634 yılında Nogayların yerine Kalmukların gelip güney steplerindeki etno-politik yapıyı değiştirmesi olabilir. Kalmuklar gibi güçlü bir bozkır halkıyla kurulan ittifak Çerkeslere olan ihtiyacı azalttı. Aynı dönemde Kırım Hanlığı'nın Kabardey üzerindeki baskısı da arttı. Bir yandan Rusların Terek'te yayılması, diğer yandan da Kırım Hanlığı'nın bölgede gücünü giderek artırmasıyla, 1700 yılına gelindiğinde Çerkeslerin Kuzey Kafkasya üzerindeki politik hakimiyeti sona erdi. Bazı Çerkes prensleri 1720'lerde Rusya'dan yardım istediklerinde, çocuklarını Rus aristokrasisine katılmaları için Moskova'ya göndermediler.³⁹ Rusya sarayı ile Çerkes prensleri arasında o düzeydeki ilişki artık bitmişti ve

bir daha da kurulmadı. Bununla birlikte Çerkes prensleri bir buçuk yüzyıl boyunca Rus toplumu ve devletinin zirvesinde Müslüman kökenli Kafkasyalı yabancı bir grup olarak özgün bir şekilde var oldular.⁴⁰

Çerkes Kimliği Sorunu

Moskova'da boyar sınıfına dahil olan Çerkes prensleri bireysel olarak önemli roller oynadılar, fakat aynı zamanda Kafkasyalı kökenlerinin de bilincinde olarak Kabardey'le ilişkilerini sürdürdüler. Ne var ki arşiv kayıtları ve resmi belgeler bu farkındalığı her zaman yansıtmaz. Örneğin, Rus vakayınameleri ve *razryad** kayıtlarında bu Çerkes prenslerinin diğer boyarlardan farklı olduğuna değinilmez. Bununla birlikte, onların resmi soyağaçları sadece kendi kökenlerini değil aynı zamanda Kabardey tarihini de gözler önüne serer. Avrupalı diplomatlar ve gözlemciler, en azından 17. yüzyılın sonuna doğru Çerkes prenslerinin egzotik köklerinin altını çizerek.

16. yüzyılda Rus ve Avrupa kaynakları Moskova'daki Çerkeslerin farklılığı ve yabancılığı hakkında hemen hiçbir şey söylemez. Çerkeslerle 1550'lerde ilk ilişkilerin kurulması ve Mariya Temrukovna'nın 1561 yılında Moskova'ya ve saraya gelişi sıradan ve basit bir biçimde anlatılır. Sadece prensesin Kafkasya'dan geldiği söylemekle yetinilir ve Ortodoksluğa geçmesi bile konu edilmez. Sadece iki yabancı kaynak Mariya Temrukovna ve erkek kardeşinden bahseder. Bunların biri Schlichting, diğeri Taube & Kruse'dir. Ama ikisi de onların "yabancılığı" meselesine girmez. Bu konuda tek istisna Heinrich von Staden'dir. Staden, özel polis gücü kurulması fikrini dahi Mariya'ya atfeder. Mariya'nın kardeşinin İvan'ın emriyle öldürtüldüğünü anlatır ve Moskova'daki Çerkesler, Almanlar ve Litvanyalılardan yabancı topluluklar olarak söz eder.⁴¹

Bu dönemden sonra da bu eğilim büyük ölçüde devam eder. Örneğin, Prens Boris Kanbulatoviç'den bahsederken Fletcher onun köklerinden habersiz gibidir. Sir Jerome Horsey ise bu konuya çok az değinir. Isaac Massa veya Jacques Margeret gibi *Smuta* üzerine çalışan Batılı araştırmacılar Çerkasskileri atlarlar.⁴² Çar Mihail dönemindeki

* Razryad: Moskova Devleti'nde resmi emir ve talimatların kaydedildiği defter. (ed.)

saray kaynaklarında, yabancı gözlemcilerin notlarında ya da *Noviy Letopisets*'de* Çerkasskilerin etnik kökenlerinden söz edilmez. 1624 ve 1632 tarihli İsveç diplomatik kaynaklarında da bu konuda hiçbir bilgiye rastlanmaz. Olearius, konuya kısmen girer ama o da Terski gorodok'u betimlemenin ötesine geçmez. Aynı şey Çar Aleksey'in iktidarının ilk yılları için de geçerlidir. Kotoşihin'in yazılarında Prens Yakov Kudenetoviç öne çıkar ama yine de onun köklerinden bahsedilmez. Pommerening, 1648-1650 yılları arasında Rusya siyasetini incelerken Çerkasski prenslerinden sıkça bahseder, ancak etnik köken konusuna o da girmez.⁴³

Bununla birlikte, görünüşe göre Çerkasskiler kökenlerinden gurur duymaktaydılar. Rusya aristokrasisinin yarı resmi soyağacını gösteren *Gosudarev rodoslovets*'in Çerkes prensleriyle ilgili olan bölümü bunun kanıtıdır. İlk kez 1555'de yayınlanan bu soyağacı koleksiyonunun ilk basımı, Moskova büyük prenslerini, diğer Rürikoviç ve Gediminoviç soylularını, Cengiz Han'ın soyundan gelen Tatar *tsareviç*leri, belirli bir isme sahip olmayan Moskovalı boyar ailelerini ve Litvanya büyük prenslerini kapsar. *Gosudarev rodoslovets*, büyük oranda *razryad*'in sekreteri olan Elizar Tsıplyatev tarafından hazırlanmış resmi bir belgedir, ancak kopyaları ve bazı bölümleri özel arşivlerde yer almıştır.⁴⁴ O tarihte henüz Moskova'da olmadıkları için Çerkesler birinci basıma girmez. "Patrik Filaret'in Soyağacı" adı verilen ve Korkunç İvan dönemini anlatan ikinci basımda da yer almazlar.⁴⁵ Görünüşe göre, Çerkeslere bu belgede ilk defa 1655'deki 81 bölümlü basımda (*izvod*) yer verilmiştir. Burada, aslında sadece çok küçük bir bölümü Moskova'ya gelen bütün Çerkes prenslerine yer verilir. Rusya'ya sadece birkaç prens gelmiş olmasına rağmen, bu Rusyalı Çerkes prenslerin Kabardey'de kalan onlarca akrabası ve Rusya'yı doğrudan ilgilendirmemesine rağmen Kabardey'deki yerel gelişmelere ilişkin bilgiler de sunulur. Eğer dikkatle incelenirse, bu belge aslında Kabardey'in kısa tarihi olarak da değerlendirilebilir.⁴⁶ Yazar, 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan iktidar mücadelesini anlatırken çok

* *Noviy Letopisets*: IV. İvan'ın çarlık döneminin sonundan 1630 yılına kadar olan olayları kapsayan geç dönem Rus vakayinamesi. Temel amacı Romanovların tahttaki iddiasını (hakkını) kanıtlamaktır. Smuta dönemi için önemli bir kaynak kabul edilir. (*ed.*)

ayrıntılı betimlemelere girer. Örneğin, Prens Dmitri Mamstriukoviç ve erkek kardeşlerine ilişkin yazılanlar şöyledir:

“Prens Mamstriuk’un üç oğlu vardı. En büyükleri Kanşav’dı. Vaftiz edilerek Prens Dmitri Mamstriukoviç adını aldı. Ortanca oğlu Ali’nin çocuğu olmadı. 1621 yılında Şoloh yakınlarında Nikita Velyaminov’a bağlı Rus güçleri tarafından öldürüldü. En küçük oğlu Kaytuk da çocuksuz öldü. Ganimet için, Abazaların üzerine akın yapmaya giderken Kuban nehrinde boğularak öldü.”

Anlatım Mamstriuk’un ölümüyle devam eder:

“Prens Kazi ve kardeşleri, Kazi’nin evine ziyafet için davet ettikleri Domanuk ve Mamstriuk’u önce zincire vurdular. Üç gün beklettikten sonra Kazi onları öldürdü. Maiyetindekilerle birlikte Kabardey’in kuzeybatısındaki Besleney’e göç etti ve orada üç yıl yaşadı. Sunçeley, Kudenet ve kardeşleri Terek’e kaçtılar. Sunçeley Terek’e yerleşti. Mamstriuk soyluydu, sevilir sayılırdı. Birçok kişi ondan korkardı, kiskandıkları için onu öldürdüler.”⁴⁷

Tatar, Nogay ve Litvanyalı prenslerin soyağaçları ise Çerkeslerinkinden farklıdır. Onlarda ne Rusya’ya hiç ayak basmamış olan diğer Tatar, Nogay ve Litvanyalı soyluların isimleri ve şecereleri, ne de bu prenslerin memleketlerinde yaşanan siyasi ve askeri meselelere dair kayıtlar yer alır.⁴⁸

Çerkes prenslerinin soyağaçları önemli kaynaklardır. Toplam 81 bölümlü el yazması versiyondan dört adet vardır. Bunlardan biri A. M. Puşkin tarafından 1768’de hazırlanmıştır, diğer üç tanesi ise 17. yüzyılda basılmıştır. Bu el yazmalarının, kendi adları da bunlara işlenmiş sahipleri önemli aristokrat ailelerin mensuplarıydılar. Örneğin, bunlardan biri, her ne kadar *stolnik* rütbesinin ötesine geçememiş ve genç yaşta ölmüş olsa da, çok önemli boyarların ve askeri komutanların oğlu, yeğeni ve yakın kuzeni olan Prens S. V. Romodanovski’dir. Bir diğeri ise 1668 yılında *moskovski dvoryanin*, 1689’da ise boyar unvanını alan Yuri İvanoviç Saltıkov’dur. Onun birinci dereceden kuzeni olan Praskovya Saltıkova’nın 1684’te Çar V. İvan’la evlenmesiyle Saltıkov ailesinin başına devlet kuşu konar. Üçüncüsü ise 1658’de *stolnik*, 1676 yılında *okolniçi** olan ama aynı yıl

* Okolniçi: Rusya’da 13. - 18. yüzyıl başında sarayda bir hizmetli rütbesi ve makamı. 16. Yüzyıl ortalarından itibaren Boyar Duması’nda (boyardan sonra)

hayatını kaybeden Prens A. İ. Lobanov-Rostovski'dir.⁴⁹ Rus elitlerinin sayıca azlığı ve Rusya'da sürekli değişen siyasi durum düşünüldüğünde, bu tür el yazması eserlerin uzun yıllar boyunca korunabilmesi oldukça çarpıcıdır.

Moskova'da yaşayan Çerkes prensler Kabardey'le de ilişkilerini sürdürdüler ve bir anlamda Kırım Tatarları, Türkler ve güneydeki diğer halklar üzerine uzman olarak tanındılar. Prens D. M. Çerkasski on yıldan fazla süre Kazan Sarayı'nı yönetti. Bu nedenle memleketi Kabardey'le ilgili işler onun sorumluluk alanındaydı. 1635 yılında Smolensk Savaşı bittiğinde Çar Mihail güneyde Tatarlara karşı büyük bir savunma hattı inşa ettirmeye başladı ve bu projenin başına da 1637 yılında Prens İvan Borisoviç Çerkasski'yi getirdi. O da muhtemelen ölünceye kadar bu görevde kaldı. Kabardey'de iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle rekabet halinde olan prensler 1640'lı yıllarda Moskova'daki akrabalarını araya koyarak çarların desteğini almaya çalıştılar. Örneğin, Kabardey'in en kudretli prensi Aleguko Şogenuko uzaktan kuzeni olan Prens Dmitri Mamstriukoviç'en yardım isterken, rakibi olan Kelmamet Kudenetoviç kardeşi Prens Yakov Kudenetoviç'ten yardım istedi.⁵⁰ Bir genelleme yapmak gerekirse Çar Aleksey, Çerkasskileri Kuzey Kafkasya'da pek kullanmadı. Bunun sebebi 1667'ye kadar Polonya'yla meşgul olması da olabilir. Çar'ın gözdelerine karşı duruşuna rağmen, Prens Yakov Kudenetoviç 1648'de Polonyalılarla savaşta komutan olarak önemli bir rol üstlendi. Bir Çerkes prensinin anavatanıyla resmi mevkiye ilişki kurduğu tek dönem Prens Grigori Sunçeleviç'in 1660-1663 yılları arasında Astrahan voyvodası olduğu zamandır. Muhtemelen hazırlıkları yapılan Çigirin seferinde komuta kademesinde yer alması istendiği için, Novgorod Valisi Prens Mihail Alegukoviç 1676 baharında Elçilik Bürosu tarafından Moskova'ya çağrıldı. Kuzeni olan Kasbulat Mutsaloviç bu durumdan haberdar edildi. Kendisi de henüz yeni Kiev'e atanan Kasbulat için Prens Mihail'in oradaki varlığının önemli olacağı düşünüldü. Tauka Saltanbekovna, Aralık 1689'da Prens Mihail Alegukoviç'e bir mektup yazarak Terski gorodok hakkında bilgilendirdi. Bu tuhaf bir durumdu, zira normal şartlarda onun muhatabının Prens

ikinci rütbe. Okolniçiler idari görevlerde bulunuyor, alaylara komutanlık ediyor ve diplomatik görevlere atanıyorlardı. (ed.)

Mihail değil Kazan Sarayı yöneticisi Prens Boris Alekseyeviç Golitsın olması gerekirdi.⁵¹

Çerkaskiler Moskova'da kendi aralarında dayanışması güçlü olan bir gruptu. Dmitri Mamstriukoviç (keza Kırımlı Prens Suleşov da) mirasını iki yakını arasında bölüştürdü. Topraklarının büyük kısmını Yakov Kudenetoviç'e bırakırken, genç Prens Grigori Sunçeleyeviç'e hem Moskova yakınlarında arazi hem de Tverskaya Caddesi'nde onun için özel olarak yaptırdığı bir ev bıraktı. Görünüşe göre, Moskova'ya daha önce gelip güç ve nüfuz elde eden Çerkesler yeni gelenlere sahip çıktılar. Ama bu cömertlik her zaman hak ettiği karşılığı görmedi. Prens Dmitri'nin ölümünden sonra Prens Grigori Sunçeleyeviç, Yakov Kudenetoviç'e bırakılan mülkleri de üzerine geçirmek istedi, ancak başaramadı.⁵² Çerkes dayanışmasının sınırı da bir yere kadardı.

1655 tarihli soyağacında açıkça görülen farkındalık, Kabardey ve Terski gorodok'la sürdürülen ilişkiler, Moskova'da yaşayan Çerkeslerin kimlik bilinçlerinin bir göstergesiydi. Bir diğer gösterge de Rusya'daki Avrupalıların sıklıkla Çerkesleri egzotik hatta biraz da vahşi tipler olarak betimlemeleridir. Ruslara esir düşen Polonyalı Pawel Potocki'nin (1625-1675) 1668 yılında ülkesine dönmeden hemen önce yazdığı, Rusya'da gördüklerini ve yaşadıklarını anlattığı yazılarında Rusya aristokrasisinden de kısaca bahseder. Prens G. S. Çerkasski için "Eli dilinden daha hızlıydı. Yeni şeyler öğrenecek kapasitesi yoktu. Zerafeti de yoktu, fakat fiziksel olarak güçlü ve cesurdu. Çar onu sevmekten çok onun askeri yeteneklerine saygı duyardı" der. Prens iyi bir at terbiyecisidir. "Dinle alakası yoktur ve insan hayatı onun için çok değer taşımaz" diye devam eder Potocki. Yazar galiba haklıdır, çünkü Prens Grigori 1672'de Tatar hizmetçileri tarafından öldürülür.⁵³ Prens Mihail Alegukoviç Çerkasski de aynı derecede egzotiktir, ama o daha çok siyasi bir figürdür. Danimarkalı bir gözlemci 1687 yılında onun için "zaptedilmez" sıfatını kullanır ve bu yanını "Tatar" köklerine bağlar. 1698-1699 yıllarında Avusturya sefaretinin sekreteri olarak görev yapan Johann Korb'a göre ise Prens Mihail dürüst ve ahlaklı bir insandır.⁵⁴

Burada bir çelişki var gibi görünüyor. Çerkes prensleri Moskova'ya gelmelerinin ve Rusya aristokrasisine dahil olmalarının ardından geçen ilk yüzyılda, yani 1550 ve 1650 yılları arasındaki dönemde Rusya'da iktidarda olan iki hanedanla da evlilikler yapmış ve Rusya siyasetinde

çok önemli roller oynamış kişilerdi. Bu süreçte anavatanları Kabardey'le ilişkilerini sürdürmüş olmalarına rağmen (akrabalarının Moskova'ya gelmeye devam etmesi bunun göstergesidir), onların Çerkes kimliklerinden hemen hiç bahsedilmemiştir ve Çerkeslikleri tamamen göz ardı edilmiştir. 1650'lerden sonra gelen ikinci grubun üyeleri de anavatanlarıyla bağlarını sürdürmüşlerdi. Ancak onların Çerkeslik bilinçlerinin daha yüksek olduğu ya da en azından Çerkesliklerinin Moskova'daki yabancı gözlemcilerin dikkatini daha çok çektiği görülüyor. Elbette burada iki ayrı Çerkes grubundan bahsediyoruz. İlk grubun üyeleri Kabardey'in önde gelen prenslerinin kızları ve oğulları iken, ikinci grubun üyeleri Kabardey dışındaki Terski gorodok'da bulunan ve Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan, Kabardey'de gücü olmayan Çerkes prenslerinin oğullarıdır. Aslında bunun tam tersi olması gerekmiyor mu? Yani Rus hakimiyeti altında olmayan Kabardey bölgesinde güçlü yerel ailelerin üyesi olarak Çerkes gelenekleriyle yetişen ilk grubun üyelerinin, Moskova'ya geldikten sonra Çerkes kimlikleriyle daha öne çıkması beklenmez mi? Von Staden veya Fletcher gibi Rusya siyaseti ve Moskova'daki gelişmelere dair en ufak kişisel bilgi, ayrıntı, hatta dedikoduyu kaydedip yazan yabancı gözlemcilerin son derece önemli siyasi ve askeri pozisyonlara gelmiş bu ilk grubun üyelerinin Çerkeslikleriyle ilgili kaydetmeye değer bir şey görmemiş olması garip bir durumdur.

Bunun açıklaması her ne olursa olsun, bildiğimiz bir şey varsa o da Moskova'daki Çerkes prensleriyle ilgili bu hikayenin 17. yüzyılın sonunda bittiğidir. Artık Çerkesler Moskova'ya gelmez olurlar ve Yakov Kudenetoviç ve Mihail Alegukoviç'un torunları egzotik köklere sahip Rus aristokratlarına dönüşürler. Şu örnek başlayan yeni dönemi açıklamaya yetecektir. Prens Mihail Yakovleviç Çerkasski 1668 yılında Ostankino'daki arazisi üzerinde Teslis Kilisesi'ni (Hram Troitsı Jivonaçalnoy (ed.)) inşa ettirir. Bu yapı Moskova yakınlarında inşa edilen geleneksel Rus kiliselerinin sonuncularındandır. 1680'li yıllara geldiğimizde, diğer birçok Rus soylusu gibi Prens Mihail'in de kültürel yönelimi değişmiştir. Oğlu Pyotr'u eğitmesi için tanınmış Moldavyalı bilim adamı Nicolae Spafari Milescu'yu çağırır. Büyük ihtimalle oğlunun müfredatında Latince de vardır. Spafari Milescu, uzun süre kaldığı Batı'nın kültürüne vakıftır ve bir anlamda Ortodoks Balkan kültürü yerine öğrencilerine Batı kültürü ve öğretilerini aktarmaktadır.

1670-1676 yılları arasında Elçilik Bürosu'nda Artamon Matveyev'in kadrosunda Latince tercümanı olarak Danimarka elçisiyle birlikte görev yapmıştır. Öğrencileri Çerkasski prensleri için hazırladığı ders kitabının önsözünde, Kiev eğitilmiş Beyaz Rus rahip ve Rusya'nın ilk barok şairi olan Simeon Polotski'den (1629-1680) çok sayıda alıntı yapar. Rusya'nın ilk barok şairi olan Polotski, aynı zamanda Moskova'ya taşındığı 1664 yılından itibaren Ortodoks kilisesi üzerinde Batılılaştırıcı etkisi olan çok önemli bir şahsiyettir.⁵⁵ Daha açık söylemek gerekirse, Prens M. Y. Çerkasski yüzünü erken Batı'ya dönen boyarlar arasındadır. Kabardey'de Müslüman olarak doğan bir babanın oğlu bir Rus soylusu olarak, oğulları için en uygun kültürü Polonya'da, Ukrayna'da ve Avrupa barok üslubunda bulur.

Rusya devletinin yönetici sınıfı türdeş değildi ve mensupları arasında güneydeki göçebe ve yarı-göçebe Müslüman halklarından unsurlar da vardı. 16. yüzyılda bu aileler genellikle Tatar ve kısmen Nogay kökenliken 1590'dan 17. yüzyılın sonuna kadar onların yerlerini Çerkesler aldı. Çerkeslerin büyük çoğunluğu az ya da çok birbiriyle akraba olan soylu ailelere mensuptu. Önceleri sadece Kabardey'den gelirlerken, daha sonraları Terski gorodok'da Rus çarının hizmetine girmiş ailelerden gelenler oldu. Bunlar Moskova'da evlilik yoluyla, aralarında o dönemde henüz tahta çıkmamış olan Romanovların da bulunduğu aristokrat ailelere katıldılar ve Rusya devlet yapısı içerisinde üst düzey makamlara geldiler. Her ne kadar resmi bir uygulama olmamışsa da, çoğunlukla imparatorluğun güney ve doğu çeperinde yaşayan halklarla ilişkilerden sorumlu oldular. Yani onlar Rusya denilen büyük yapı içerisinde sessiz sedasız kaybolmadılar, arkalarında iz bıraktılar. Soy ağaçları bağlarının hiç kopmadığı Kabardey'le olan ilişkilerinin ayrıntılarını anlatır. Aralarında çok yakın kan bağı olmadığı durumlarda bile bu Çerkesler kendi aralarında dayanışma içinde oldular. Moskova'ya yeni gelenlere sahip çıktılar, miraslarını birbirlerine bıraktılar. Böylece arazi ve mallarını klan içinde tutarak Rusya'nın en zengin aristokrat soyu oldular. Moskova'daki geçmişleri görece kısa olan bir gruba göre bu büyük bir başarıydı.⁵⁶ Çerkasski prensleri Kırım Suleşovlar başta olmak üzere aralarında Prens Boris Alekseyeviç Golitsin'in de bulunduğu Rusya'nın önde gelen boyar ailelerini kendi yörüngelerine çekmeyi başardılar; onlarla kız alıp vererek güçlendiler. Safevi hanedanı yönetimindeki

İran’da Gürcü elitlerinin durumuna benzer şekilde, Çerkes prenslerinin din değiştirmiş olmaları, memleketleriyle olan yakın ve karmaşık bağlarının kopmasına yol açmadı. Rusya ile bağlarının gevşemesine neden olan şey Kabardey’in jeopolitik öneminin azalması oldu. Çerkeslerin giderek artan bir şekilde Kırım Hanlığı’nın kontrolüne girmesiyle, Rusya için Kafkasya, Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar daha az önemli bir bölge olarak kaldı.

Bu durumda cevaplanmayı bekleyen birçok soru kalıyor. Rusya’nın yönetici elitleri içinde Tatar ve Nogay soyluların yerini Çerkeslerin almasının sebepleri neydi? Eğer din değiştirmeleri anavatanlarıyla bağlarını koparmadıysa başka nasıl bir etki yaptı? Ostankino’daki arazisine Teslis Kilisesi yaptıran ve kendi soyundan gelenlere birçok ikon ve dini obje bırakan Prens Dmitri Mamstriukoviç dine duyarlı boyar sınıfının tipik bir örneği idi. Neden Çerkesler Avrupalı diplomatların gözüne Ruslardan daha yabancı görünüyordu? Bu soruların cevapları ne olursa olsun bilinen bir şey var ki, Çerkes prensleri silik ve önemsiz tarihsel figürler olmadılar. 16. yüzyılın sonundan Petro dönemine kadar Rusya sarayındaki en önemli yabancı kökenli soylu grubu oldular. “Yabancıların” Rusya devletinde görev alması I. Petro ile başlamadı. Tıpkı Almanlar ve diğer Avrupalılar gibi Çerkesler ne sadece yabancıydılar ne de Rustular. Aslında hem yabancı hem de Rustular. Hem Çerkes mirzaları hem de Rus Çerkasski prensleriydiler.

DİPNOTLAR

¹ Andreas Kappeler, *Rußlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Cologne-Vienna, 1982) (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 14).

² Bkz. Edward Thaden, *Russia's Western borderlands 1710-1870* (Princeton, NJ, 1984); Theodore R. Weeks, *Nation and state in late imperial Russia: Nationalism and russification on the Western frontier 1863-1914* (DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1996); A. I. Miller, "Ukrainskii vopros" v politike vlastei i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.) (St. Petersburg, 2000); Yuri Slezkine, *Arctic mirrors: Russia and the small peoples of the North* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994); Terry Martin, *The affirmative action empire: Nation and nationalism in the Soviet Union 1923-1939* (Ithaca, NY, 2001).

³ Michael Khodarkovsky, *Russia's steppe frontier: The making of a colonial empire 1500-1800* (Bloomington, IN, 2002).

⁴ D. C. B. Lieven, *Russia's rulers under the Old Regime* (New Haven, 1989): 31-36; Andreas Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Munich, 1992): 8-117, 247-249; L. E. Gorizontov, *Paradoksy imperskoi politiki: poliaki v Rossii i russkie v Pol'she* (Moscow, 1999); and David Saunders, *The Ukrainian impact on Russian culture 1750-1850* (Edmonton, Alberta, 1985).

⁵ Janet Martin, "Multiethnicity in Muscovy: A consideration of the Christian and Muslim Tatars in the 1550s-1580s," *Journal of Early Modern History*, 5, 1 (2001): 1-23; and A. L. Khoroshkevich, *Rus' i Krym: ot souiza k protivostoianii (konets XV — nachalo XVI vv.)* (Moscow, 2001): 272-313. Ayrıca bkz. S. P. Mordvinova, "Sluzhilye kniaz'ia v kontse XVI veka,"

Trudy moskovskogo istoriko-arkhivnogo instituta, 28 (Moscow, 1970): 326-340. Boyar sınıfı üzerine çalışmalar, bu konuya çok az eğilmiştir: Robert O. Crummey, *Aristocrats and servitors: The boyar elite in Russia 1613-1689* (Princeton, NJ, 1983); ve André Berelowitch, *La hiérarchie des égaux: La noblesse russe d'Ancien Régime XVI e – XVII e siècles* (Paris, 2001). Litvanyalıların rolü için bkz.: Cherie Woodworth, "The Tsar's descent from Caesar: Clans, genealogy, mythmaking, and statehood in Russia 1400-1550" (Yale University PhD dissertation, 2001); ve M.M. Krom, *Mezh Rus'iu i Litvoi: Zapadnorusskie zemli v sisteme russko-litovskikh otnoshenii kontsa XV — pervoi poloviny XVI v.* (Moscow, 1995).

⁶ A. A. Zimin, "Sostav boiarskoi dumy v XV-XVI vekakh," in *Arkheograficheski ejegodnik za 1957 god* (Moscow, 1958): 41-87; Gustave Alef, *The origins of Muscovite autocracy in the reign of Ivan III* (Wiesbaden, 1986) (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 39); Nancy Shields

Kollmann, *Kinship and politics: The making of the Muscovite political system 1345-1547* (Stanford, CA, 1987); A. P. Pavlov, *Gosudarev dvor i politicheskaia bor'ba pri Borise Godunove (1584-1605 gg.)* (St. Petersburg, 1992).

⁷ S. P. Mordovina, "Sluzhilye," art. cit.: 327-328; M. E. Bychkova, *Sostav klassa feodalov Rossii v XVI v.: Istoriko-genealogicheskoe issledovanie* (Moscow, 1986): 52-69; M. M. Krom, *Mezh Rus'iu i Litvoi*, op.cit.: 107-119; Sergey Bogatyrev, *The sovereign and his counsellors: Ritualised consultations in Muscovite political culture 1350s-1570s* (Helsinki, 2000): 125-135 (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Humaniora, 307); A. A. Zimin, *Rossia na poroge novogo vremeni: Ocherki politicheskoi istorii Rossii pervoi treti XVI v.* (Moscow, 1972): 153-155, 160-167, 298, 313-314, 364-366, 392-395. Ağustos 1534'de hapsedilen Glinski, IV. İvan'ın gençliğindeki 'Naiplik Dönemi' sırasında yaşanan iktidar mücadelesinin kurbanlarından biriydi: A.A. Zimin, *Reformy Ivana Groznogo: Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rossii serediny XVI v.* (Moscow, 1960): 225-227; N.S. Kollmann, *Kinship*, op. cit.: 207. Zimin, Tatar köklerinden hiç bahsetmediği Glinski ailesini "Güneybatı Rusya'dan gelen hizmetkar prensler" arasına koyar: A. A. Zimin, *Formirovanie boiarskoi aristokratii v Rossii vo vtoroi polovine XV- pervoi treti XVI v.* (Moscow, 1988): 142-143. 17. yüzyıla ilişkin soyağaçları, Glinski ailesinin Tatar köklerini ortaya koyar: "Rodoslovnaia kniga po trem spiskam," *Vremennik Obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh*, 10 (Moscow, 1851) [bundan sonra; Vestnik OİDR, 10], 195-196; "Rodoslovnaia keleinaia kniga sviateishego Gosudaria Filareta Nikiticha Patriarkha vseia Rossii," *Iubileinyi sbornik imp. S.-Peterburgskogo arkeologicheskogo instituta 1613-1913* (St. Petersburg, 1913): 43-49; M. E. Bychkova, "Rodoslovie Glinskikh iz rumiantsevskogo sobraniia," *Zapiski otdela rukopisei gos. Biblioteki im. Lenina* (Moscow, 1977) 104-125. İakovenko, Glinski ailesini "Türki" kökenli ailelerin arasına koyar: N.M. İakovenko, *Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV do serediny XVII st. (Volyn' i Tsentral'na Ukraina)* (Kiev, 1993): 326-329.

⁸ 1989 tarihli nüfus sayımı sonuçlarına göre resmi rakam 560.000 dolayındadır: V. A. Mikhailov, ed., *Chto nuzhno znat' o narodakh Rossii: Spravochnik dlia gosudarstvennykh sluzhashchikh* (Moscow, 1999): 187-192, 216-236, 557-558.

⁹ Amjad Jaimoukha, *The Circassians: a handbook* (London, 2001): 53; V. S. Beslaneev, *Malaiia Kabarda (XIII-nachalo XX veka)* (Na'chik, 1995).

¹⁰ Carl F. Petry, ed., *Cambridge history of Egypt*, vol. 1 (Cambridge, 1998): 290-317; David Ayalon, *Studies on the Mamluks of Egypt* (London, 1997); Laurence Lockhart, *The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia* (Cambridge, 1958); Roger Savory, *Iran under the Safavids*

(Cambridge, 1980). Çerkeslerin İran tarihinde oynadığı rolü gösteren en bilinen vaka, Şah Tahmasb'ın 1576 yılındaki ölümünün ardından başlayan iktidar kavgasıdır: *Cambridge history of Iran*, vol. 6, Peter Jackson and Laurence Lockhart, eds., (Cambridge, 1986): 247, 251, 254-255. Farsça terminolojide Çerkes kelimesi Kafkasya'da Derbent'in kuzeyinde yaşayan herkesi kapsar, ibid.: 246.

¹¹ Kafkasya'da erken modern dönem Çerkes tarihi çok az çalışılmış bir alandır. Bu döneme ait bilgilerimizin çoğunun kaynağı, onların komşularıyla olan ilişkilerine dair anlatılar ve kısmen de güvenilirliği kuşkulu anılardır. İkinci grubun en iyi örneği Şora Nogmov'un (1794-1844) çalışmalarıdır. Nogmov'un Çerkes tarihi (özellikle erken modern dönem) üzerine araştırmaları destansı malzemeye dayanır. Shora Nogmov, *Istoriia adygeiskogo naroda* (Nalchik, 1994, ilk olarak Tiflis, 1861). Bkz. Brian J. Boeck, "Probing parity between history and oral tradition: Putting Shora Nogmov's History of the Adygey people in its place," *Central Asian Survey*, 17, 2 (June, 1998): 319-336.

¹² A. Jaimoukha, *The Circassians*, op. cit.: 123-171; N.F. Dubrovin, *Istoriia voyn i vladychestva russkikh na Kavkaze*, vols. 1-6 (St. Petersburg, 1871-1888), vol. 1, book 1: 63-259. Dubrovin Kuzey Kafkasya etnografisine ilişkin araştırmasında en geniş yeri Çerkeslere ayırır.

¹³ E. N. Kusheva, *Narody severnogo Kavkaza i ikh svyazi s Rossiei: vtoraia polovina XVI — 30-gody XVII veka* (Moscow, 1963): 179-256; "Patriarshaia ili Nikonovskaia letopis'," *Polnoe sobranie russkikh letopisei* 13 (yeniden basım Moskova, 1965): 228, 259, 283-284, 312-313, 329-330, 333. T. Kh. Kумыkov, E. N. Kusheva, eds., *Kabardino-russkie otnosheniia v XVI — XVIII vv.* [bundan sonra KRO], 2 vols. (Moscow, 1957), vol. 1.

¹⁴ A. A. Zimin, *Oprichnina Ivana Groznogo* (Moscow, 1964): 86, 289, 460-462. Staden, Mariya ve kardeşinin oldukça önemli olduğuna ve Çar İvan'a *Oprichnina'yı* kurma fikrini Çariçe'nin verdiğiğine inanır. Heinrich von Staden, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, ed. by Fritz T. Epstein (Hamburg, 2nd ed., 1964): 19-20 (Universität Hamburg, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Bd. 34, Reihe A: Rechts- und Staatswissenschaften, Bd. 5). Hem Zimin hem Skrynnikov bunu reddederler: A. A. Zimin, *Oprichnina*, op. cit.: 134; R. G. Skrynnikov, *Tsarstvo terrora* (St. Petersburg, 1992): 226.

¹⁵ "Vypiski o priezhzhavshikh na Moskvu tsarevichakh i Cherkasskikh i Nogaiskikh murzakh, s 1552 po 1618 gg," in Dela Tainogo prikaza II, Russkaia istoricheskaiia biblioteka, 22 (St. Petersburg, 1908): 61; E. N. Kusheva, *Narody*, op. cit.: 258-259; S. P. Mordovina, "Sluzhilye," art. cit.: 334-335; A. P. Pavlov, *Gosudarev dvor*, op. cit.: 65, 115, 117; A. A. Zimin, *V kanun groznykh potriasanii: Predposylki pervoi krest'ianskoi voiny v Rossii* (Moscow, 1986):

194, 216; R. G. Skrynnikov, *Rossiia v nachale XVII v.: 'Smuta'* (Moscow, 1988): 29, 32, 255; "Novyi letopisets," PSRL 14 (yeniden basım, Moscow, 1965): 54.

¹⁶ Prens V. K. Çerkasski, 1599 yılında Prens Boris Kanbulatoviç'e karşı daha sonra emsal yaratacak bir dava kazandı. Prens Çerkasski, Bolotnikov isyancılarına karşı Ryazan'ı savunurken 1607 yılında hayatını kaybetti. Görünüşe göre, kökleri Kafkasya'ya dayanan husumetler Boris Godunov'un sarayındaki iktidar kavgaları sırasında yeniden yaşanıyordu. "Vıpiski," *art. cit.*: 63-64; A.P. Pavlov, *Gosudarev dvor, op. cit.*: 64, 71; E.N. Kusheva, *Narody, op. cit.*: 155.

¹⁷ *KRO I*: 34-35, 49-51, 62-64; E.N. Kusheva, *Narody, op. cit.*: 271-273.

¹⁸ *KRO I*: 136. Kusheva, 1578 yılında Kanbulat'la beraber Kırımlılara karşı Rusya'dan yardım istemiş olmasına rağmen Kazi'nin bu aşamada Mamstriuk'un daha ileri derecedeki Rus yanlısı tutumuna karşı çıkmış olabileceğine inanır. E.N. Kusheva, *Narody, op. cit.*: 258, 285.

¹⁹ A.P. Pavlov, *Gosudarev dvor, op. cit.*: 115; S.F. Platonov, *Ocherki po istorii Smuty v Moskovskom gosudarstve XVI-XVII vv.*, 4th ed. (St. Petersburg, 1910): 294, 347, 395, 529; R.O. Crummey, *Aristocrats, op. cit.*: 180, 182; S. D. Sheremetev, "Riadnaia zapis' Eleny Alekseevny Ziuzinoi (zheny kniazia Dmitriia Mamstriukovicha Cherkasskogo)," *Izvestiia russkogo genealogicheskogo obshchestva*, vyp. 3, materialy: 97-99. Aristokrat olmamasına rağmen Ziuzin (öl. 1618-1619), boyar Prens Grigori Petroviç Romodanovski ve Prens Danilo İvanoviç Dolgoruki (daha sonra *okolniçi* oldu ve genç yaşta öldü) bu antlaşmaya tanıklık ettiler. Ziuzin hakkında bkz. V.K. Ziborov, "Ziuzin, Aleksey İvanoviç," D. S. Lihachev, ed., *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi*, vyp. 3 (XVII v.), ch. 1 (St. Petersburg, 1992): 406-407. Daha sonra Ziuzin, 1614'de Mihail'in çar seçildiğini İngiltere Kralı James'e bildiren kişi oldu ve İsveç'le 1617 yılında Stolbovo'da yapılan müzakerelerde yer alan Rus heyetinin üyeleri arasındaydı.

²⁰ Prens İvan Borisoviç Çerkasski'nin kız kardeşi İrina, F. İ. Şeremetev'le (1605-1649 arasında boyar unvanı taşıdı) evlendi. F. İ. Şeremetev, *Smuta* boyunca Romanovların yanında yer aldı. R. O. Crummey, *Aristocrats, op. cit.*: 179-180; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga* (St. Petersburg, 1854-1857), IV: 38; S. F. Platonov, *Ocherki, op. cit.*: 433.

²¹ Çerkasski ve kayınbiraderi F. İ. Şeremetev 1638-1642 arasında *Streletski Prikaz*, Sağlık İdaresi, Paralı Asker İdaresi ve Hazine'de birlikte çalıştılar. Çerkasski'nin ölümünden sonra Şeremetev bu bölümlerin başına geçti. Paul Bushkovitch, "The court of Tsar Michael in Swedish sources, 1619-1634," *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 58 (Wiesbaden, 2001): 235-242; S. K. Bogoyavlenski, *Prikazniye sudi XVII veka* (Moskova-Leningrad, 1946): 13-14, 24-25, 54-55, 164-165; R. O. Crummey, *Aristocrats, op. cit.*:

180. "Knees Ivan Borisovits Tsercaski hoffm[eester] is oock t'hoof van de gantsche Crychsraatt curateur van de appteck des Grootvorsten schattsm[eester] ende men meenpt oock vastelyck datt hy t'gantsche bewint des Rycx zall crygen..." Svenska riksarkivet, Extranea 156.1; V. F. Rzhiga, "Soobshchenie iz dvukh shvedskikh istochnikov," *Deistviia Nizhegorodskoi gubernskoi Uchenoi arkhivnoi kommissii*, 1 (Nizhnii Novogorod, 1913): 20 (hatalarla).

²² "Vipiski," *art. cit.*: 62. Suleşov ailesi 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında Kırım ile Rusya arasındaki ilişkilerde *amanat* işlevi gördü: Rus temsilcilere yardım ettiler, Kırım'ın Rusya elçileri olarak görev yaptılar. A. A. Novosel'skii, *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII v.* (Moscow-Leningrad, 1948): 19 (1563, Sulesh), 47-48 (1602, Akhmet Suleshev), 83-84 (1614, Akhmet Suleshev), 102-103 (1620, bey Ibreim pasha Suleshev), 108 (1623, aynı), 191-192 (1631, Ali Suleshev); KRO I: 17-19, 21-22, 30 (1571). Çarıçe Marfa'nın 1613-1620 arasında sarayın etkin isimlerinden biri olduğu sırada, Suleshevlerden Prens Iuri Ensheevich, Boris ve Mihail Mihayloviç Saltıkov'un kayınbiraderiydi: P. Bushkovich, "The court", *art. cit.*: 237; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga*, *op. cit.*, II: 71. Suleshev reformları, daha önceleri Sibiry kalelerinde görevli askerlere maaşları karşılığında tahıl verilmesi yöntemi yerine onlara toprak verilmesini sağlamıştır. Bkz. S.V. Bakhrushin, "Voevody Tobol'skogo razriada v XVII v.," *Nauchnye trudy*, vol. 3 (Moscow, 1955): 265-273.

²³ R. O. Crummey, *Aristocrats*, *op. cit.*: 122.

²⁴ P. P. Smirnov, *Posadskie liudi i ikh klassovaia bor'ba do serediny XVII veka*, 2 vols. (Moscow-Leningrad, 1947-1948), vol. 2: 19, 190-193, 196-215; V. Beneshevich, "Cherkasskii, kniaz' Iakov Kudenetovich," *Russkii biograficheskii slovar'*, Chaadaev-Shvitkov (St. Petersburg, 1905): 220-224; O. A. Koshelev, "Leto 1645 goda: Smena lits na rossiiskom prestole," *Kazus 1999* (Moscow, 1999): 148-170.

²⁵ O. A. Shvatchenko, *Svetskie feodal'nye votchiny v Rossii vo vtoroi polovine XVII veka* (Moscow, 1996): 106-107, 122, 130-132, 262, 264, 282; R. O. Crummey, *Aristocrats*, *op. cit.*: 114-115, 121-122.

²⁶ E. N. Kusheva, *Narody*, *op. cit.*: 285; KRO I: 89, 385, 399.

²⁷ IV. İvan, 1571 yılında Osmanlı taleplerine boyun eğerek ilk Terskii gorodok'u terk etti. E.N. Kusheva, *Narody*, *op. cit.*: 255-256, 269.

²⁸ KRO I: 97, 402, 406; E. N. Kusheva, *Narody*, *op. cit.*: 129-130.

²⁹ KRO I: 108, 200-202, 211, 219; Adam Olearius, *Vermehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse* (Schleswig, 1656, reprint, Tübingen, 1971): 393. Çerkes soyağaçlarına göre Uvjugta şahla evlenmiştir (muhtemelen I. Safi), KRO I: 385. Ayrıca bkz. *Cambridge history of*

Iran, op. cit., 6: 278-288. Ulaşabildiğim Farsça kayıtlar bu bilgiyi ne doğruladı ne de çürüttü. Yale’li meslektaşlarım Prof. Abbas Amanat ve Prof. Adel Allouche’a yardımları için teşekkürü borç bilirim. Ne var ki onlar da kesin bir sonuca ulaşamadılar.

³⁰ *Dvortsovye razriady* [bundan sonra DR], 4 vols. (St. Peterburg, 1850-1855), vol. III (1852): 13; R.O. Crummey, *Aristocrats, op. cit.*: 192; A.P. Barsukov, *Spiski gorodovykh voevod i drugikh lits voevodskogo upravleniia Moskovskogo gosudarstva XVII stoletii* (St. Petersburg, 1902): 10. Temmuz 1658’de Teslis Manastırı’na yapılan 700 ruble tutarındaki bağıştan hareketle, Prenses Praskovya’nın aynı yıl öldüğüne kanaat getiriyoruz: E. N. Klitina, T. N. Manushina, T. V. Nikolaeva, eds., *Vkladnaia kniga Troitse-Sergieva monastyrja* (Moscow, 1987): 110; Paul Bushkovitch, “Cultural Change among the Russian boyars 1650-1680: New sources and old problems”, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 56 (Wiesbaden, 2000): 104.

³¹ V. N. Sokurov, “O kharaktere russko-kabardinskikh politicheskikh sviazei v 70-kh godakh XVII veka,” *Sbornik statei po istorii Kabardino-balkarii*, vyp. 10 (Nalchik, 1976): 3-14; *KRO* I: 192-197, 209-211, 264-269, 304-306, 315 (son bahis, 1653 Baharı), 325-326 (Mutsal’a bağışlandı).

³² *DR* III: 599; R. O. Crummey, *Aristocrats, op. cit.*: 200; *KRO* I: 360; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga*, op. cit., IV: 39; [P. I. Ivanov], *Alfavitnyi ukazatel’ familii i lits, upominaemykh v boiarskikh knigakh* (Moscow, 1853): 455.

³³ Prens Mihail Alegukoviç’in Rus elitleri içinde çok sayıda bağlantısı vardı. 1679 yılında *okolniçi* prensi Danilo Stepanoviç Velikogo-Gagin ile tanıştı. Oğlu Prens Boris’i 1694 yılında Prenses Marfa Stepanovna Romodanovskaya ile evlendirdi. Prenses Marfa, Prens Boris Alekseeviç Golitsın’ın yeğeniydi. N. N. Kashkin, “Stolptsy kniazei Cherkasskikh,” *Izvestiia russkogo genealogicheskogo obshchestva*, vyp. 2 (1903), otdel III: 5-7; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga*, op. cit., I: 285-286.

³⁴ 1679 yılında Prens Mihail Alegukoviç, Kazan Sarayı’nın başı sıfatıyla Kazan Ordusu komutanı Prens M.Yu. Dolgoruki ile birlikte çalışıyordu. Dolguriki’nin Alegukoviç’e yazdığı bir mektup günümüze kadar ulaşmıştır. *DR* IV: 116-118 (1679); A.P. Barsukov, *Spiski, op. cit.*: 89, 155; Paul Bushkovitch, *Peter the Great: The struggle for power 1671-1725* (Cambridge, 2001): 141-142, 149-151, 153, 159, 181, 185-186, 205-206, 222-223; N.N. Kashkin, “Stolptsy,” *art. cit.*: 7-9, 14-15.

³⁵ V. N. Sokurov “Iz istorii vzaimootnoshenii Kabardy i Kryma v kontse XVII — nachale XVIII veka,” *Sbornik statei po istorii Kabardino-Balkarii*, vyp. 10

(Nal'chik, 1976): 27-40; KRO I: 247, 376; E. N. Kusheva, *Russko-chechenskie otnosheniia: vtoraiia polovina XVI — XVII v.* (Moscow, 1997): 249.

³⁶ KRO II: 3-15; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga, op. cit.*, IV: 43; V. Beneshevich, "Cherkasskii, Aleksandr Bekovich," *Russkii biograficheskii slovar'*, Chaadaev-Shvitkov (St. Petersburg, 1905): 177-183. Prens Aleksandr Bekoviç-Çerkasski, Prens Boris Golitsin'in kızı Prenses Golitsin ile evlendi. P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga, op. cit.*, I: 288; Johann Georg Korb, *Diarium itineris in Moscoviam*: 65-66; çeviren Edmund Leingärtner, *Tagebuch der Reise nach Rußland* (Graz, 1968): 70. 18. yüzyıl kaynaklarına göre Bekoviç-Çerkasski Saltan-bek Aslan Murza'nın oğlu ve Tauka Saltanbekovna'nın erkek kardeşidir. Moskova'ya, Prens Pyotr Elmurziç'in dul eşi Prenses A.V. Çerkasskaya'nın daveti üzerine gelmiştir. S. V. Liubimov, "Kniaz'ia Bekovich-Cherkasskii, Materialy dlia rodoslovnoi," *Letopis' Istoriko-rodoslovnogo obshchestva v Moskve*, 1-4 (41-44) (1915): 45-47. Prens Pyotr Elmurziç, Prens Grigori Sunçeleveviç ile aşağı yukarı aynı dönemde Moskova'ya gelmiştir: KRO I: 385, 418.

³⁷ KRO II: 152-159, 318-319.

³⁸ P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga, op. cit.*, IV: 38-41.

³⁹ Prens Arslan-bek Kaytukin, 1722 yılında Rusya'dan yardım istemenin karşılığında oğlunu ve yeğenini Rusya'ya *amanat* (rehin) olarak göndermeyi teklif etti. Böylece eski usule dönülüyordu: KRO II: 33-34; M. Khodarkovsky, *Frontier, op. cit.*: 58.

⁴⁰ Moskova'ya gelen ve çara hizmet eden daha alt düzeyde Çerkes prensleri de vardı. Ahamaşukov-Çerkasskiler 1544 gibi erken bir tarihte gelmiş olabilirler. Ama sadece son prens Vasili Petroviç 1635'de *okol'ničii* unvanı alarak Duma üyesi olabildi, fakat 1651 yılında çocuksuz olarak öldü: P. I. Ivanov, *Alfavitnyi ukazatel'*, *op. cit.*: 15; R. O. Crumme, *Aristocrats, op. cit.*: 185. Egupoviç-Çerkasski'ler daha başarılı oldular: Çar Mihail döneminde *stolnik* olarak başladılar, torunları ise Çar V. İvan ve eşi Çariçe Praskovya döneminde 1686 yılından itibaren *komnatnye stolniki* seviyesine yükseldiler. Bu aile giderek önemini yitirdi ve nihayet 19. yüzyılın başında tamamen sona erdi: P.İ. İvanov, *Alfavitny ukazatel, op. cit.*: 127; P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga, op. cit.*, IV: 43.

⁴¹ PSRL 13: 312-313, 333, 339; H. von Staden, *Aufzeichnungen, op. cit.*: 19-20, 54, 108, 123; Hugh F. Graham, ed. and tran., "A brief account of the character and brutal rule of Vasil'eviç, tyrant of Muscovy (Albert Schlichting on Ivan Grozny)," *Canadian-American Slavic Studies*, 9, no 2 (Summer, 1975): 227-229; M. G. Roginski, "Poslanie Ioganna Taube i Ellert Kruze," *Russkii istoricheskii zhurnal*, 8 (1922): 40-41, 54 [*Beiträge zur Kenntnis Rußlands I*, 1816].

⁴² Giles Fletcher, *Of the Russe Commonwealth*, and Sir Jerome Horsey, *Travels in Lloyd E. Berry and Robert O. Crummey, Rude and barbarous kingdom: Russia in the accounts of sixteenth-century English voyagers* (Madison, WI, 1968): 181, 265, 331.

⁴³ K. I. Iakubov, ed., "Rossiia i Shvetsiia v pervoi polovine XVII v.," *Chteniia v Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh* (1898), I: 416 (Pommerening, 24 April 1648), 419 (6 July 1648), 432-433 (30 December 1648); A. Olearius, *Vermehrte neue Beschreibung, op. cit.:* 253, 393-394, 739-745; G. K. Kotoshikhin, *O Rossii v tsarstvovanie Alekseia Mikhailovicha*, ed. G. A. Leont'eva (Moscow, 2000): 44.

⁴⁴ M. E. Bychkova, *Rodoslovnye knigi XVI-XVII vv. kak istoricheskii istochnik* (Moscow, 1975): 32-64. Bychkova hem soylular hem de alt tabaka tarafından birçok el yazmasının yazılmış olduğunu kabul eder, ancak soyağacı kitaplarının "resmi" nitelik taşıdıkları konusunda ısrar eder. *Ibid.:* 14-16, 60, 110, 114, 117. 1555 baskısı yayınlanmamıştır.

⁴⁵ Patrik nüshası: *Vremennik O IDR*, 10: 125-203 (= Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnih aktov — RGADA, f. 181, op. 282) ve "Rodoslovnaia kniga sviateishego gosudaria Filareta Nikiticha patriarka vseia Rossii," *Iubileinyi sbornik S.-Peterburgskogo arheologicheskogo instituta 1613-1913* (St. Petersburg, 1912): 1-106. Çerkes soyağacını içermeyen, 17. yüzyılın başlarında yayınlanan diğer bir baskının kopyası için bkz. *Vremennik O IDR*, 10: 1-130 (=Gosudarstvennyi istoricheskii muzei — GIM, Sin. 860). 16. yüzyıla ait bir versiyon için bkz. *Vremennik O IDR*, 10: 204-266, from RGADA, f. 181; M.E. Bychkova, *Rodoslovnye, op. cit.:* 78, 111.

⁴⁶ Çerkeslere ilişkin bölümlerin iki versiyonu için bkz. *KRO I:* 383-387 and S. A. Belokurov, "Snosheniia Rossii s Kavkazom," vyp. 1, 1578-1613, *Chteniia v obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh* (1888) III: 1-8. Bunların dayandıkları kaynak RGADA, f. 181, op. 176 (1768, ilk hali A. M. Puşkin tarafından hazırlanmış) and f. 181, op. 173 (1664, *stolnik* Prensi A.İ. Lobanov-Rostovski tarafından kopya edildi): M. E. Bychkova, *Rodoslovnye, op. cit.:* 60, 62-63, 186.

⁴⁷ *KRO I:* 105, 384-385. 17. yüzyılda sıkça rastlandığı gibi "brat'ia" kelimesi burada kuzen anlamında kullanılmış olabilir.

⁴⁸ *Vremennik'* da [O IDR, 10: 125-130 (Patrik nüshası)] yer alan Tatar ve Nogay soyağaçlarında iki hikaye vardır. Bunlardan ilki Tatarların kökleri hakkında olmasına rağmen "Rod turskikh tsarei" (126-127) yanlış başlığıyla hazırlanmıştır ve Türkler hakkındaki bir destanı ("Predislovie rodom turskikh tsarei") temel alarak destansı birçok ayrıntıyı içerir. Diğerisi ise sadece soyağaçlarını içerir. İkinci hikaye ise "Rod tsarei Bol'shie Ordı" ("Altın Orda Hükümdarlarının Soyı") (127-130) adını taşır ve sadece isimler içerir. Cengiz

Han ve Edigey ile başlar ve Rus prenslerine ve çarlarına hizmet etmek için gelen Tatar ve Nogayların isimlerini listeler. *Vremennik* [OIDR, 10: 221-222]]’de yer alan 16. yüzyıl soyağacında yalnız isimler vardır.

⁴⁹ M. E. Bychkova, *Rodoslovnye*, op. cit.: 60-61. P. Dolgorukov, *Rossiiskaia rodoslovnaia kniga*, op. cit., II: 72-73; R. O. Crummey, *Aristocrats*, op. cit.: 187, 192, 199, 201, 210. P. I. Ivanov, *Alfavitnyi ukazatel’*, op. cit.: 233, 357, 365. Puşkin tarafından hazırlanan el yazmasının, Puşkin aile arşivinde bulunan önceki metinleri yansıtıp yansıtmadığı konusunda bir şey söylemek mümkün değil, ancak Çerkes prenslerine ilişkin bilgilerin 18. yüzyıla kadar korunduğu kesindir.

⁵⁰ A. A. Novoselski, *Bor’ba Moskovskogo gosudarstva*, op. cit.: 295; *KRO* I: 181-182, 385.

⁵¹ *KRO* I: 360; N. N. Kashkin, “Stolptsy,” art. cit.: 10-11.

⁵² G. S. Sh., “Dukhovnoe zaveschchanie Kniazia Dimitriia Mamstriukovicha Cherkasskogo,” *Letopis’ Istoriko-rodoslovnogo obshchestva v Moskve*, 4, 12 (1907): 17-24.

⁵³ Paulus Potocki, *Moschovia sive brevis narratio de moribus Magnae Russorum Monarchiae*, in *Opera omnia* (Warsaw, 1747): 192-193; *Dopolneniya k aktam istoričeskim*, 12 vols. (St. Petersburg, 1846-1875), vol. 6 (1857): 260-261.

⁵⁴ “Ein gantz unruhiger kopff, ein Tarterischer Mursa von gebuht,” P. Bushkovitch, *Peter the Great*, op. cit.: 130, 141-142, 149-151 (alıntı, 150), 153, 159, 161; A. S. Lavrov, *Regentstvo tsarevny Sof’i Alekseevny: Sluzhiloe obshchestvo i bor’ba za vlast’ v verkhakh Russkogo gosudarstva v 1682-1689 gg.* (Moscow, 1999): 162; J.G. Korb, *Diarium*, op. cit.: 73, 92, 101, 127, 131, 133, esp. 223; trans. E. Leingärtner, *Tagebuch*, op. cit.: 76, 91, 99, 121-122, 125, 127, esp. 268.

⁵⁵ Sebastian Kempgen, *Die Kirchen und Klöster Moskaus: Ein landeskundliches Handbuch* (Munich, 1994): 542; P. Bushkovitch, “Cultural change,” art. cit.: 108.

⁵⁶ Buna karşılık, Yukarı Oka Litvanya ve Çernigov Rürikoviç kökenli prens aileleri aileleri tamamen Rus kökenli olan diğer prens ailelerinden farklı olarak ya da daha başarılı bir şekilde servetlerine sahip çıkamadılar. R.O. Crummey, “Sources of boyar power in the seventeenth century: the descendants of the upper Oka serving princes,” *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XXXIV, 1-2 (1993): 107-118.